

Калампоцання над долею української мови

Ніколай Вахтін, Оксана Жиронкіна, Катерина Романова

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 8. – Харків; Київ: Критика, 2006. – С. 200-208.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

*Ніколай Вахтін, Оксана Жиронкіна,
Катерина Романова (Санкт-Петербург)*

КАЛАМПОЦАННЯ¹ НАД ДОЛЕЮ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Незважаючи на критику, якої зазнає мовна політика в Україні, треба визнати, що деяких позитивних результатів вона все-таки досягла. Жителі України нарешті відчули себе громадянами суверенної держави, достатньо незалежними і самостійними, аби не лише не брати до уваги точки зору зовнішніх спостерігачів, але й не дозволяти їм висловлюватися стосовно питань, що вважаються суто внутрішніми, зрозумілими винятково «своїм». Ці позитивні зрушення ми спостерігали на власні очі на харківському симпозиумі, присвяченому проблемам порубіжжя, в листопаді 2004 року. На симпозиумі ми представляли Європейський університет у Санкт-Петербурзі, на базі якого проводилося наше дослідження, і тому, звичайно, були сприйняті як «чужинці». Ми виглядали б досить кумедно, якби щоразу знайомили аудиторію з фактами своєї біографії і розповідали, що двоє з авторів – хто свідому, а хто також і несвідому частини життя – провели в Україні, і не лише здобули там середню і вищу освіту, а й мали нагоду стати свідками здобуття державою незалежності й, до того як, стежити за тими зрушеннями в національній політиці, з відрадними наслідками котрих ми, власне, і зіткнулися у Харкові. Така передмова сприймалася б як виправдання якихось недоліків нашої роботи або, можливо, як своєрідне прохання дозволити вивчати мовну ситуацію України, бо ми ж «свої». Дуже прикро, що професіоналізм у нашій традиції поки що не став головним критерієм оцінювання будь-якої праці. Така ситуація не може не привертати до себе уваги і потребує обговорення, тим більше, що, прагнучи знайти недоліки доповідача, опоненти відшукують не завжди вдалі аргументи.

До закритих для «чужинців» проблем несподівано додалося питання про функціональну розвиненість української мови. Здавалося, воно жодного

разу не ставало предметом серйозної дискусії, оскільки різні дослідники скоріше доповнювали одне одного, ніж сперечалися. Зокрема, О. Гринів вказав на обмеження функціонування української мови переважно офіційною сферою та домашнім вжитком²; Т. Кузнецова зазначила, що такі мовні підсистеми, як жаргони, сленг, арго, залишаються переважно миськими й, окрім того, в українську мову переходять з російської³; на російське походження сленгу та арго вказав також А. Березовенко⁴. І не випадковим було занепокоєння Ю. Шевельова щодо функціонування української мови. На думку вченого, сленг є одним із найактивніших прошарків сучасної мови, і тому його відсутність чи нерозвиненість у будь-якій мові ставить під сумнів її майбутнє⁵.

Виявилось, що теза про функціональну обмеженість української мови, яку досить спокійно обговорюють у колі українських дослідників, у разі, коли її висловлює людина ззовні, викликає відторгнення з боку українських колег. Опоненти мають наготові вагомий контраргумент – список словників української субстандартної лексики, серед яких особливою повагою користується «Короткий словник жаргонної лексики української мови», укладений Лесею Ставицькою⁶.

Однак, на наш погляд, це видання не стільки вирішує проблеми існування субстандартної лексики, скільки, навпаки, загострює їх. Деякі з них окреслено у передмові до «Словника». Найболочішим, мабуть, є питання про походження жаргонної лексики. Власне, Л. Ставицька визнає, що у «Словнику» занадто багато запозичень, особливо з російської мови, але, за словами упорядника, запозичення – нормальне явище для «жаргонної міжкультурної комунікації»⁷. Можна погодитися з тим, що стосовно жаргону певних професійних груп таке твердження, дійсно, є цілком справедливим, як-от для жаргону програмістів. Не дивно, що більшість лексичних одиниць жаргону комп'ютерників запозичується з англійської мови: на той час, коли процес комп'ютеризації дістався нарешті України, ця наука вже мала розроблену термінологію, яку і засвоювали місцеві фахівці. Але коли йдеться про запозичення, мають на увазі не лише запозичення з інших мов, а й запозичення з інших підсистем тієї мови, до якої відносять жаргон. Отже, жаргони деяких соціальних груп складаються переважно з одиниць рідної мови, тільки запозичених з інших її підсистем, як це, наприклад, відбувається з російським молодіжним сленгом і жаргоном злюдіїв. Щодо відповідних українських підсистем, одиниці яких наведено в «Словнику», слід зазначити, що процентне співвідношення русизмів і власне українських слів не на

користь останніх. Проблема не лише в тому, що більшість одиниць цих підсистем становлять переважно російські лексеми, викликає сумнів те, що означені спільноти – носії зафіксованої Ставицькою субстандартної лексики – взагалі є україномовними.

На жаль, «Словнику» бракує власне польових матеріалів, а ті, які наявні, збиралися лише у Львівській області. Якщо казати про молодіжний сленг (нехай і зрусифікований, але дійсно такий, що функціонує в україномовному середовищі), то він, принаймні поки що, має певне регіональне обмеження, що не завжди зазначено упорядником видання. Наприклад, навряд чи слово *кобіта* (від польської *kobieta* – жінка) можна почути серед східноукраїнської молоді, навіть якщо припустити, що вона спілкується українською мовою. Водночас привертає увагу те, що багато прикладів Ставицька знаходить у публіцистиці чи художній літературі. Власне, викликають сумнів і приклади жаргону письменників, оскільки жаргон передбачає деяку сталість у використанні певних одиниць членами тієї чи іншої групи. У цьому випадку прикладами жаргону письменників стають слова, що виникають внаслідок письменницької гри й навряд чи мають поширення навіть у письменницькому колі.

Отже, «Короткий словник» видається досить слабким аргументом на користь того, що українська мова має достатню комунікативну потужність. І вважати, що це видання дійсно репрезентує живе мовлення означає суперечити самій Ставицькій, яка вказує, що призначення словника – надати соціуму можливість «побачити себе у дзеркалі своєї ж мови і заговорити нею впевненіше»⁸.

Проблема комунікативної потужності української мови значною мірою пов'язана з мовною ситуацією. Вона існуватиме доти, доки російськомовне середовище в Україні буде становити більшість, незважаючи навіть на законодавчо визначений статус російської мови як мови національної меншини. Треба зазначити, що саме мовна політика держави, непослідовна щодо питань мовного будівництва, значною мірою сприяє тому, що українська мова й досі має обмежене користування у різних сферах життя.

Мовне законодавство України базується на двох основних юридичних актах: законі «Про мови в УРСР» 1989 року та Конституції, що її було прийнято у 1996 році. Відповідно до першого з них⁹ українська мова здобула статус державної мови республіки (ст. 2). Російська та інші мови національних меншин, нарівні з українською, були проголошені мовами міжнаціонального спілкування, вільне використання яких мала забезпечити

республіканська влада (ст. 3). Згідно з цим законом громадянам країни було надане право користуватися будь-якою мовою у разі звертання в різні організації (ст. 5), навчатися російською та іншими мовами національних меншин на території їх компактного проживання (ст. 27, 28).

Однак концептуальна єдність законодавчих актів і деяких інших документів, у яких йдеться про мовне будівництво, не захищає їх від внутрішніх суперечностей. Ключові положення цих документів при детальному розгляді виявляються або суперечливими (декларації про забезпечення впровадження української мови в усі сфери громадського життя поєднуються із вказівкою про необхідність створити умови для розвитку і використання інших мов – у законі «Про мови в УРСР»), або неоднозначними (зокрема, вживання сполучників *чи* та *або* в ст. 53 Конституції¹⁰), або такими, що не забезпечені процесуальними нормами (відсутність механізму використання мов національних меншин нарівні з державною). Формулюванням, які використовують у чинному законодавстві, бракує необхідних пояснень, і це призводить до того, що в багатьох випадках взагалі важко казати про трактування положень (наприклад, «мова, прийнятна для населення даної місцевості»). На думку Віктора Колісника, такі юридичні документи фактично узаконили офіційну двомовність, а суперечливий характер формулювань призвів до розмивання пріоритетів¹¹.

Проте, як зазначає Микола Рябчук, мовне законодавство, попри його суперечності, надало українофонам певні легітимні можливості для відстоювання своїх мовних та культурних прав у контексті домінування російської мови. Дослідник зазначає, що мовна політика, з одного боку, не посягає на ідентичність громадян, а з іншого – створює певні умови для поступових змін¹².

На покращання ситуації вказують також інші мовознавці. Принаймні позитивні зрушення можна спостерігати в російськомовному Києві, де населення столиці вже психологічно налаштоване на «дерусифікацію мовно-культурного життя міста»¹³. Такого висновку дійшли київські соціолінгвісти Ганна Залізник та Лариса Масенко, які у 2000 році разом із Центром соціологічних досліджень «Громадська думка» Київського науково-дослідного інституту соціально-економічних проблем проводили соціологічне опитування мешканців столиці. Результатом наукових досліджень стало видання «Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній» (2001). Опитування мало на меті виявити мовні переваги киян у різних комунікативних

ситуаціях, ситуаціях вибору мови ЗМІ та книжкової продукції, а також ставлення жителів столиці до української та російської мов.

Одним із основних у цій роботі постало питання про співвідношення комунікативної потужності української мови та її престижу. Як зазначають автори, у столиці склалася досить специфічна ситуація – «загрозлива для майбутнього української мови нижча порівняно з російською комунікативна потужність її входить у суперечність з достатньо високим рівнем її престижності»¹⁴.

Загальні тенденції, які характеризують мовну ситуацію у столиці, найяскравіше відбиває мовна поведінка київського студентства. Зокрема, найбільша частка цих респондентів – 53,6% – у неофіційній обстановці спілкується російською мовою¹⁵. Водночас, незважаючи на те, що у більшості випадків, коли йшлося про практичне вживання тієї чи іншої мови, респонденти віддавали перевагу саме російській мові, привертає увагу такий факт – абсолютна більшість киян позитивно ставляться до того, що українська мова має статус державної. Навіть у російськомовній групі прибічники надання російській мові статусу державної становлять меншість. Досить показово, що саме в цій групі про необхідність володіння українською мовою висловлюється 70% респондентів, у той час як за необхідність володіти російською – 44%¹⁶. Відповіді респондентів на питання стосовно престижу української мови розподілилися таким чином: майже половина киян (49%) зазначають, що розмовляти українською мовою в столиці престижно чи скоріш престижно, близько чверті респондентів (26%) вважають, що це не престижно чи скоріш не престижно, і ще чверть не змогли визначитися з відповіддю¹⁷. Найбільша частина опитуваних висловилися на користь того, що престиж української мови треба підвищувати, причому серед студентів з цією точкою зору погоджується 81%¹⁸.

Безперечно, за роки незалежності ставлення киян до української мови зазнало суттєвих змін, що найяскравіше виявляється під час опитування молодих респондентів – студентів ВНЗ. Як зазначають дослідники, така ситуація дає підстави стверджувати, що серед молоді відбувається зміна пріоритетів у виборі мови.

За теперішнього перехідного періоду сформувалася досить специфічна ідентичність, яка, з одного боку, є історично і культурно обумовленою, базується на міжособистісних контактах і є наслідком колишніх політичних рішень, а з іншого – виникає під впливом декларацій та дій сучасних політиків, а також законодавчих актів.

Різниця між низькою комунікативною потужністю української мови та усвідомленням високого її статусу, існування якого засвідчили дослідники мовної ситуації в Києві, вказує на те, що сьогодні мовна ідентичність українців характеризується саме такою «подвійною» орієнтацією на вже сформовані стандарти і на ті, які тільки формуються у державі. З аналогічними прикладами розбіжності між декларуванням мовних уподобань і реальним вибором мови ми зіткнулися під час наших власних дослідів, які проводили у Київському та Харківському регіонах протягом 2001–2002 років¹⁹. Ми записали 48 інформантів, серед яких 27 жителів Харкова та Харківської області та 21 мешканець Києва та Київської області або ті, хто перебував у столиці тимчасово. Одним із найголовніших завдань наших польових досліджень було збирання корпусу текстів «суржиком». Носіїв цієї мовної форми зазвичай не виділяють при соціологічних опитуваннях, мабуть, тому, що вони потрапляють до українофонів, оскільки, за нашими даними, «суржик» найчастіше асоціюється з українською мовою. Водночас, аналізуючи отримані дані, ми намагалися виявити закономірності соціолінгвістичного характеру, визначити, які соціальні параметри впливають на рівень володіння тією чи іншою мовою, на ставлення інформантів до російської та української мов. Обсяг одержаних даних, на жаль, не дозволяє робити статистично значущі висновки, наприклад, такі, які зробили київські соціолінгвісти. Водночас наше дослідження має деяку перевагу, оскільки основним методом збору матеріалу було не анкетування, а інтерв'ю, яке не передбачало жорсткої структури відповідей і дозволяло інформантам висловлюватися на задану тему більш-менш вільно. Саме зіставлення реальної мовної поведінки інформантів і їхніх міркувань стосовно мовних переваг зробило особливо помітною різницю між мовною поведінкою і мовними уподобаннями.

Проаналізувавши соціолінгвістичні дані, ми об'єднали інформантів у чотири групи залежно від того, якою мовою/мовами вони володіють. До першої групи увійшли інформанти різного віку, статі й освіти, які мешкають і працюють (чи працювали до пенсії) за межами Києва і Харкова та розмовляють лише «суржиком». У другу групу було об'єднано інформантів різного віку і статі, які одержали середню чи середню спеціальну освіту, а також студентів ВНЗ, розташованого за межами міста. Інформанти, яким за 40 років, в основному працюють у Харкові. Ці інформанти розмовляють «суржиком», але також володіють російською мовою. До третьої групи було зараховано інформантів різного віку, статі й освіти, які мешкають у

місті, працюють у місті чи є пенсіонерами. Здебільшого інформанти розмовляють російською мовою, але при обговоренні проблем, пов'язаних зі ставленням до тієї чи іншої мови, деякі з них продемонстрували володіння «суржиком». До четвертої групи увійшли молоді інформанти різної статі, які здобули вищу освіту або навчаються у ВНЗ, мешкають, працюють чи навчаються в Києві або Харкові. Вони володіють українською і російською мовами, деякі з них також розмовляють «суржиком». Виходячи з цього, ми зробили висновок про те, що «суржик» безпосередньо пов'язаний із сільським життям та сферою побутового спілкування (згідно з висловлюваннями інформантів 4-ї групи). Російська та українська мови функціонують у містах, але якщо російська мова використовується у різних сферах життя, то спілкування українською не є властивим для побуту. На останнє вказує і такий факт, що українську мову використовували лише тоді, коли її вживання було умовою інтерв'ю. Нею інформанти розмовляли, коли йшлося про їхню професійну діяльність або коли вони розмірковували над запропонованими інтерв'юєром непобутовими темами. При цьому аналіз соціологічних даних вказує на те, що володіння українською мовою залежить від освіти інформанта. У більшості випадків інформанти різних груп стверджували, що їм однаково, якою мовою дивитися і слухати телевізійні та радіопрोगрами, читати газети та книги (формулювання інформантів – «все одно» або «і тією, і тією»), хоча іноді зазначали, що краще або російською, або українською. Пояснюючи, чому вони віддають перевагу російській мові, деякі з інформантів визнавали, що недостатньо розуміють українську літературну мову і що вона здається їм вельми складною для сприйняття. Виявилось також, що деякі з інформантів, які зазначали, що віддають перевагу українській мові, насправді українською мовою не володіли і не завжди могли назвати улюблені україномовні передачі.

Наші опитування показали, що мовою спілкування на роботі для інформантів є як суржик, так і російська чи українська мови. Вибір мови спілкування з колегами, як і в разі неофіційного спілкування, напевне, залежить від мови, якою розмовляє співрозмовник.

Але, як уже було зазначено, мовна поведінка інформантів і оцінка ними своєї мовної поведінки у неформальній ситуації не відповідають декларованому вибору мови. Саме це ми визначили як розбіжність ментального і практичного мовного вибору. Скажімо, віддаючи перевагу російській мові, інформанти старшого віку, які вчилися переважно в українських школах, навчали своїх дітей як у російських, так і в українських школах, а вже своїх онуків свідомо віддають переважно в українські школи, орієнтуючись

на сучасні тенденції і розуміючи, що останнім часом престиж української мови зростає. Проте, обираючи українську як мову навчання для онуків і дітей, самі інформанти середнього та старшого віку здебільшого не здатні вільно спілкуватися нею. Мабуть, саме тому інформанти старшого віку найчастіше висловлювалися на користь російської мови. І навіть тоді, коли вони погоджувалися з твердженням, що лише українська мова може претендувати на статус державної, деякі висловлювання свідчили про те, що респондентів задовольняє той реальний статус обох мов, який наразі існує.

Молодь до 25 років – не лише мешканці столиці, але й Харківської області – вважає, що лише українська мова має бути державною. Водночас, стверджуючи, що спілкування українською мовою має стати нормою, багато хто з молодих респондентів зізнається, що в родині та з друзями розмовляє російською.

Очевидно, що ментальний вибір у таких ситуаціях не збігається з практичним. Навіть той рівень володіння українською мовою, який продемонстрували інформанти в процесі опитування, навряд чи можна назвати високим. Про це свідчили деякі русизми й запинки під час вибору того чи іншого слова (студенти з Харківської області взагалі не володіли українською мовою, а тільки російською і суржиком). Таким чином, політичні фактори зумовлюють прагнення інформантів іти в ногу з часом (а отже – розмовляти українською), а культурно-історичні традиції та міжособистісні контакти впливають на прагнення зберегти комфорт у спілкуванні (тобто при нагоді обирати російську мову).

На симпозіумі з проблем порубіжжя харківські колеги, які проводили анкетування серед студентів Харківського національного університету, надали дані, що почасти підтверджували наші висновки. Наприклад, близько 50% інформантів вважають, що вони добре знають українську мову і розмовляють нею, але, відповідаючи на питання про те, якою мовою їм зручніше висловлювати свої почуття (страх, захоплення, невдоволення, радість тощо), майже три чверті з них назвали російську (з матеріалами дослідження можна ознайомитися у статті Г. Грінченко, О. Мусієздова у цій збірці). Отже, оскільки емоційне мовлення притаманне побутовому спілкуванню, той факт, що інформанти обирають російську для висловлення почуттів, ще раз підтверджує досить слабку конкурентоспроможність української мови порівняно з російською.

Таким чином, нерозвиненість української мови у функціональному плані в умовах суперечливої мовної політики викликає й суперечливу мовну

поведінку інформантів, яка, з одного боку, характеризується усвідомленням ними зростання престижу української мови (та/або необхідності підвищення цього престижу) та визнанням її мовою спілкування в офіційних ситуаціях, пов'язаних з певним службовим статусом учасників комунікації, а з іншого – відмовою від неї у побутових ситуаціях, коли необхідність репрезентувати себе як українця відсутня.

¹ Калампозати – думати, метикувати (Ставицька 2003: 132).

² Гринів О. Державна мова в конституційному полі // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матеріали наук. конф. 28–29 травня 2001 року. – К., 2002. – С. 11.

³ Кузнецова Т. В. Двомовна сім'я як об'єкт соціолінгвістичного дослідження / Проблеми семантики слова, речення та тексту. – К., 1999. – С. 118.

⁴ Березовенко А. Посттоталітарна динаміка і перспективи української мови // Про український правопис і проблеми мови: Збірник доповідей мовної секції 16-ї Річної Конференції української проблематики в Іллінойському університеті. – Нью-Йорк; Львів, 1997. – С. 124, рис. 3.

⁵ Шевельов Ю. Так нас навчали правильних проізоношень // Шерех Ю. Поза книжками і з книжок. – К., 1998. – С. 275–276.

⁶ Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови. – К.: Критика, 2003. – 336 с.

⁷ Там само. – С. 15.

⁸ Там само. – С. 18.

⁹ Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про мови в Українській РСР» // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1989. – Додаток до № 45. – Ст. 631.

¹⁰ Конституція України // Відомості Верховної Ради. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

¹¹ Колісник В. П. Національно-етнічні відносини в Україні: теоретичні засади та конституційно-правові аспекти. – Харків: Фоліо, 2003. – С. 180.

¹² Рябчук М. Трет'юрядна проблема першорядної ваги: українська мова як політичний чинник // Сучасність. – 2002. – № 6, червень. – С. 58.

¹³ Залізняка Г., Масенко Л. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – С. 57.

¹⁴ Там само. – С. 57.

¹⁵ Там само. – С. 33.

¹⁶ Там само. – С. 27.

¹⁷ Там само. – С. 18.

¹⁸ Там само. – С. 37.

¹⁹ Проект «Нові мови нових держав» було виконано за підтримкою Фонду Джона Д. та Кетрін Т. Макартурів, грант № 00-62733-GSS. Звіт за проектом опубліковано на сайті Європейського університету у Санкт-Петербурзі за адресою: www.ukrainian.spb.ru

(Переклад з російської О. Жиронкіної)